

”אדם מועד לעולם”*

הרב דוד ביגמן

חז”ל דנו בסוגיית אדם שהזיק את חברו, אך היה אנוס בשעת המעשה. בכוונתנו לעסוק בהשתלשלות ההלכתית שעברה סוגיה זו. תחילה נבדוק את המקורות התנאיים במשנה, אותם ניתן להבין בשתי אפשרויות. לאחר מכן, נבחן את הסוגיה בתלמוד הירושלמי, אשר לדעתנו ניתן להבינה בהתאם לשתי הגישות המצויות במשנה. לעומת זאת, בסוגיית הבבלי נבדוק את המתח שנוצר בין שתי ההבנות האפשריות. בסוף המאמר נבחן את התמודדות הראשונים עם מתח זה.

המשנה

במסכת בבא קמא (פרק ב', משנה ו) דנה המשנה בהיקף החיוב של אדם המזיק וקובעת בדבריה את הכלל הבא - ”אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד בין ער בין ישן”. לאחר מכן היא מוסיפה: ”סימא את עין חברו ושיבר את הכלים משלם נזק שלם”. המשנה מפרטת בהרחבה את כל המקרים בהם אדם המזיק חייב, ואילו את הדין - ”בין באונס בין ברצון”¹, שהנו הדין המחודש ביותר, היא אינה מפרטת. מכאן ניתן להסיק שאין כוונת המשנה לחייב באונס, מכיוון שאם רצתה לחייב באונס, הייתה כותבת זאת במפורש.

הביטוי ”אדם מועד לעולם” המופיע במשנה יכול להתפרש בשני אופנים:

1) ביטוי זה הנו ”אזהרה” לכל אדם; על האדם לשמור עצמו שלא יזיק את הרכוש של אדם אחר (וגם כשהולך לישון, ייזהר בבחירת מקום השינה וכיוצא בזה); אולם, במקרה שנאנס - ברור שהוא פטור אפילו אם נזהר. על פי הסבר זה, משמעות

* המאמר עובד ונערך על ידי אמיתי אחימן מתוך סיכום שיעורו של הרב דוד ביגמן. כל הציטוטים במאמר זה מקורם במסכת בבא קמא, כל עוד לא צוין אחרת.

¹ הגמרא בסנהדרין (עב). גורסת הוספה זו במשנה, אולם על פי כתב יד קרלסרוה הוספה זו הנה הוספה מאוחרת שנוספה מהגיליון, וכן כתב אברהם וייס בספרו **דיונים וברורים בבבא קמא**, ירושלים תשכ”ז, פרק כו, החל מעמוד 382.

המושג 'מועד' היא 'היזקו צפוי'. הסבר זה הולם את המושג מועד בכל הפרק, והוא מתאים להסברה הפשוט של המשנה.²

(2) ביטוי זה הנו 'קביעה משפטית' - אדם חייב על נזקיו תמיד, ללא קשר לאשמה או לפשיעה, כל עוד לא היה מעורב במקרה זה גורם אנושי אחר. לפי הסבר זה משמעות המושג 'מועד' הנה 'חייב'. הסבר זה לא היה עולה כהסבר לגיטמי למשנה, אלמלא הייתה זו המגמה של סוגיית הבבלי, כפי שנראה בהמשך.³

שיטת הירושלמי

התלמוד הירושלמי (פרק ב', הלכה ח) תולה את חיובו של 'ישן המזיק' בתנאי שגם המזיק וגם הניזוק היו ישנים: "אמר רבי יצחק מתניתא כשהיו שניהם ישנים, אבל אם היה אחד מהם ישן ובא חברו לישן אצלו, זה שבא לישן אצלו הוא המועד". על פי הירושלמי, אדם חייב על נזקיו בשנתו רק אם הניזוק היה לידו לפני שהלך לישון, אך אם הניזוק הגיע לאחר שהלך לישון, הוא יהיה פטור.

ניתן להבין אוקימתא זו בשני אופנים, בהתאם להבנות שהצענו במשנה:

(1) **אדם חייב על נזקיו אך ורק אם יש אלמנט של רשלנות במעשיו.** אדם ישן שהזיק אדם שהלך לישון לידו פטור ואין כאן פשיעה, מכיוון שלא היה יכול לצפות מראש את הגעתו של האדם השני. אדם ישן שהזיק יתחייב אך ורק אם פשע, כלומר, אם לא נזהר לפני שהלך לישון, שהרי אדם ישן צפוי להזיק ועליו להיזהר ולבדוק היטב את סביבתו לפני שהוא הולך לישון. אולם, אדם שבדק את סביבתו לפני שהלך לישון אינו צריך לחשוש מן האפשרות שיבוא אדם וישכב לידו. הסבר זה תואם את ההסבר הראשון במשנה, שאינו מחייב את האדם האנוס.

(2) **אדם חייב בכל מקרה, גם כשהוא אנוס, אלא אם כן ישנו גורם אחר לנזק שהאחריות עוברת אליו.** אדם ישן שהזיק אדם שהלך לישון לידו פטור, מכיוון שבמקרה זה האחריות לנזק הועברה לאדם השני, שהלך ביודעין לישון ליד אדם ישן. אדם ישן שהזיק חייב תמיד, אלא אם כן ישנו אדם אחר, שניתן יהיה לתלות

² המשנה עוסקת בפרק זה (פרק ב') בהבדלים בין שור תם לשור מועד, ובמקרה זה במינוח 'מועד' הכוונה היא להיזקו צפוי, מכיוון שכל הדיון המתנהל בפרק הנו בשאלה על מה צריך בעליה של הבהמה לשמור מתוקף הרגלה לעשותו. לדוגמה: "כיצד הרגל מועדת? לשבר בדרך הלוכה", "כיצד השן מועדת? לאכול את הראוי לה" (פרק ב', משנה א-ב) ועוד.

³ המקור התנאי היחיד המסייע לגישה זו הוא המשנה הבאה: "חמשה תמין וחמשה מועדין... ושור המזיק ברשות הניזק" (פרק א', משנה ד). במקרה זה ברור שמשמעות המינוח 'מועד' היא 'חייב', כי השור לא הופך למסוכן יותר ברשות הניזק. עם זאת, משפט זה הנו הוספה מאוחרת (ועיין בתוספתא פרק א', הלכה ד).

בו את האחריות לנזק. נראה שהירושלמי תואם את ההבנה הזו, שדינו של ישן הוא כאנוס.

לעניות דעתנו, נראה שהפירוש הראשון הוא הפירוש העולה מפשט הסוגיה בירושלמי,⁴ מכיוון שטמון בו עיקרון משפטי משמעותי, המצדיק את התערבותו של רבי יצחק, שהעמיד את המשנה במקרה מיוחד.

שיטת הבבלי

מסוגיית הגמרא בתלמוד הבבלי (כו:): עולה שדברי הבבלי תואמים את הגישה השנייה שהצגנו במשנה ובירושלמי. עורך הסוגיה מביא ככותרת את דברי תנא דבי חזקיה על חיובו של חובל באנוס:⁵ "אמר קרא 'פצע תחת פצע' לחייבו על השוגג כמזיד, ועל האנוס כרצון". לאחר כותרת זו מביא הבבלי רשימה של מקרים בשם רבה, שניתן להבינה כאילו היא המשך טבעי לדבריו של חזקיה, מכך שבכל המקרים יש חיוב באנוס. עם זאת, במבט מעמיק יותר מתגלה שדבריו המקוריים של חזקיה ופשט דבריו של רבה מקבלים משמעות אחרת.

חזקיה קבע את דין 'אנוס כרצון' לגבי אדם החובל ולא לגבי אדם המזיק. התנא במשנה סבר שהתשלומים המוטלים על אדם החובל ועל אדם המזיק הם בעלי בסיס משותף, ולכן כלל אותם בקובץ אחד. לעניות דעתנו, חזקיה התכוון לחלק בין שני סוגי התשלומים ולחייב דווקא במקרה של חובל. הסיבה לכך היא העובדה שבדיני נזיקין קיימת מגמה כפולה במערכת המשפטית: להטיל את האחריות על המזיק, ולפצות את הניזוק. במקרה שאדם נחבל בגופו, מגמת הפיצוי נחוצה ביותר, שכן החבלה עצמה לא ניתנת לתיקון. בעקבות זאת החריף חזקיה את מגמת פיצוי הניזוק וזו הסיבה שהוא חייב (דווקא בדיני חובל) גם באנוס. עורך הסוגיה אשר שם את דבריו של חזקיה בכותרת, הרחיב את דבריו של חזקיה גם ביחס לדיני המזיק על ידי הצלבתם עם הסיפא של המשנה.

הסברו של עורך הסוגיה הנו הסבר אפשרי בדבריו של חזקיה, אך הוא לא מבטא כלל את עיקר חידושו של חזקיה, שדינו של אדם החובל שונה מדינו של אדם המזיק וצריך לחייב את החובל גם באנוס.

⁴ לדעה זו הסכים הרב אהרון שמש במאמרו 'שוגג קרוב למזיד', שנתון המשפט העברי, כ, ירושלים תשנ"ה-תשנ"ז, החל מעמוד 416.

⁵ בכתבי יד שונים (פירנצה I II, 7-9; אסקוריאלי I-G-3) נמצאות המילים "שוגג מנלך" לפני דברי חזקיה, ולפי גירסה זאת הסבת הדין לאנוס אינה מכוונת. עם זאת, יתכן שמילים אלו נוספו על מנת לטשטש את מגמת הפתיחה של הסוגיה ולהחזיר את המוקד לדין שוגג. (בכתב יד מינכן 59 קיימת תוספת שנכנסה מהגיליון, המזכירה גם היא את דין שוגג, אך בניסוח תמוה.)

רבה עיצב את דבריו בהתאם למבנה ספרותי מקובל של עשרה מקרים ושבעה מימרות.⁶ דבריו מכילים שש מימרות ותשעה מקרים, ועליהם הוא הוסיף מימרא משלימה המקבילה בצורתה למימרא הראשונה.⁷ עיון נוסף מגלה שמדובר בשלוש חטיבות ספרותיות, המקבילות לדינים במשנתנו:⁸ שוגג, מזיד וישן. עצם העובדה שמבחינה ספרותית רבה עיצב את דבריו בהתאם למשנה, מלמדת שרבה לא רצה לחייב את האנוס, שהרי המשנה התעלמה מאנוס, ובוודאי שלא רק הוא הבין כך את המשנה.

כעת נבחן את סדר דבריו של רבה:

דיני שוגג

(1) אמר רבה:

- A. היתה אבן מונחת לו בחיקו ולא הכיר בה, ועמד, ונפלה: לענין נזקין - חייב; לענין ארבעה דברים - פטור; לענין שבת - מלאכת מחשבת אסרה תורה; לענין גלות - פטור; לענין עבד - פלוגתא דרשב"ג ורבנן...
- B. הכיר בה ושכחה, ועמד, ונפלה: לענין נזקין - חייב; לענין ד' דברים פטור; לענין גלות - חייב...
- C. נתכוון לזרוק שתים וזרק ארבע: לענין נזקין - חייב, לענין ד' דברים - פטור; לענין שבת - מלאכת מחשבת בעינן...⁹

דיני מזיד

(2) ואמר רבה: זרק כלי מראש הגג ובא אחר ושברו במקל - פטור...

(3) ואמר רבה: זרק כלי מראש הגג והיו תחתיו כרים או כסתות, בא אחר וסלקן או קדם וסלקן - פטור...

⁶ רעיון זה מופיע בספרו של אברהם וייס, על היצירה הספרותית של האמוראים, ניו יורק תשכ"ב, פרק יא, החל מעמוד 194.

⁷ ההקבלה היא בין "אבן מונחת לו בחיקו" לבין "הניח גחלת על לבו". ה'אבן' מקבילה ל'גחלת' וה'חיק' - ל'לב'.

⁸ הרב שמש במאמרו (עיין לעיל הערה 4) מסכים מבחינה תוכנית עם הרעיון שכוונת רבה לא היתה לחייב באנוס, אך הוא חולק בנושא עיצוב דבריו של רבה מבחינה ספרותית; טענתו היא שרבה עסק בבבא של שוגג ולא בבבא של ישן.

⁹ הן הרב שמש והן וייס בחרו להכניס במאמריהם גם את המקרה "נתכוין לזרוק ארבע וזרק שמנה". אנו בחרנו שלא להכניסו מכיוון שההבדל בין המקרים נוגע אך ורק לדיני שבת, ואילו לדיני נזיקין הוא חסר משמעות. מאחר שנושא הקובץ הוא נזיקין, נראה שרבה התכוון לכלול אותו אך ורק כתת סעיף של המקרה שלפניו.

4) ואמר רבה: זרק תינוק מראש הגג ובא אחר וקבלו בסייף - פלוגתא דר' יהודה בן בתירא ורבנן, דתניא: הכוהו עשרה בני אדם בעשרה מקלות, בין בבת אחת בין בזה אחר זה - כולן פטורין. ר' יהודה בן בתירא אומר: בזה אחר זה - האחרון חייב, מפני שקירב מיתתו...

דיני ישן

5) ואמר רבה: היה ישן¹⁰ ונפל מראש הגג ונתקע באשה - חייב בד' דברים, וביבמתו - לא קנה; חייב בנזק, בצער, בריפוי, בשבת, אבל בשת לא...

6) ואמר רבה:

A. נפל מראש הגג ברוח שאינה מצויה והזיק ובייש - חייב על הנזק ופטור בד' דברים.

B. ברוח מצויה והזיק ובייש - חייב בד' דברים ופטור על הבשת, ואם נתהפך - חייב אף על הבשת...

מימרא משלימה

7) ואמר רבה: הניח לו גחלת על לבו ומת - פטור; על בגדו ונשרף - חייב...

מדברי רבה לא ניתן ללמוד על חיוב באונס, שהרי בכל המקרים שהציג יש מימד של פשיעה. בדיני השוגג, על האדם לדעת מה הוא נושא בחיקו, או שעליו לקחת אחריות על זריקתו; בדיני הישן, כשהאדם בוחר את מקום השינה שלו, עליו להתחשב בגורמים חיצוניים שיגרמו לו להזיק. (פשט הביטוי 'רוח שאינה מצויה' הוא רוח נדירה, ולא כפירוש הרמב"ן לקמן.) לדעתנו, כוונתו של רבה הייתה להראות שדין שוגג בנזיקין חמור יותר מבכל התורה כולה, והוא הרחיב את דינו של שוגג בנזיקין עד למקסימום האפשרי.

שיטות הראשונים

הצגת המתח הקיים בסוגיית הגמרא בין שתי השכבות, מקנה פנים חדשות למחלוקת ראשונים מפורסמת.

¹⁰ ההוספה "ישן" היא בהתאם לכתב יד המבורג, וכך גרס גם רבנו חננאל. כמו כן, נראה שצריך להוסיף אותה גם במימרא הבאה. נראה שלא נכתב כך במפורש כדי לפסוק שגם אם היה ער ונפל מהגג חייב, מכיוון שרצו לגרום לאדם להיזהר יותר; עליו לדעת שהוא האחראי להימצאותו במקומות מסוכנים גם כשהוא ער.

שיטת התוספות:

ואף על גב דלעיל מרבינן אונס כרצון באדם המזיק מ'פצע תחת פצע', אונס גמור לא רבי רחמנא... אבל באונס שהוא כעין אבדה, שהיא קרובה לפשיעה יותר... נראה דאדם המזיק חייב.

(בבא קמא כז., ד"ה 'ושמואל')

בעלי התוספות מחלקים בין שתי רמות שונות של אונס: אונס גמור, שבו המזיק פטור, ו'אונס כעין אבדה', שבו הוא חייב. הם הבינו שמרכז הסוגיה הוא בדברי רבה, הפוטר באונס ומחייב רק בשוגג. על מנת לעלות בקנה אחד עם לשון הסתמא (שנקטה בלשון חזקיה) - 'בין באונס בין ברצון', הם אימצו את המושג 'אונס כעין אבדה'. על כן, פוסקים בעל התוספות כרבה, ומחייבים אך ורק במידה שיש מימד של רשלנות (בלשונם - "קרוב לפשיעה").

שיטת הרמב"ן:

ומצאתי בתוספות בבא קמא שמפרשים אותה משום אדם המזיק, ואם כן, למה פטרוהו לדברי האומר אונס הוא? והלא אמרו: 'אדם מועד לעולם בין באונס בין ברצון'! והם השיבו שאינו חייב באונסים גדולים, וסמכו אותה מן הירושלמי שאמרו ב'ישן ובא חברו וישן אצלו'. ואי אפשר, דהתם משום שהוא פשע בעצמו... וסוף דבר, כיוון שהזכירו חכמים באונס נזיקין 'אבן מונחת בחיקו ולא הכיר בה מעולם' ו'נפל מן הגג ברוח שאינה מצויה', הרי הזכירו סוף האונסין כולם כרוח שאינה מצויה, אפילו כאותה של אליהו... אבל רוח שאינה מצויה לא הוזכרה בתלמוד אלא לענין אונס דהוא מן האונסין הגדולים שבעולם.

(בבא מציעא פב.; ד"ה 'אתא רבי יהודה')

הרמב"ן קיבל את התוספת של סתמא דש"ס, המחייבת באונס, כפשוטה ונאלץ להידחק בדברי רבה עצמו ולפרש את המקרים 'היתה אבן מונחת לו בחיקו' ו'נפל ברוח שאינה מצויה' כאונס גמור.

ניתן לומר שהרמב"ן חולק על התוספות בשני עניינים; העניין הראשון הוא השאלה מה הדין במקרה של אונס גמור. הרמב"ן מפרש את רוח שאינה מצויה 'כרוחו של אליהו', ומחייב גם באונס גמור, והתוספות לעומתו, מחייבים אך ורק באונס כעין אבדה'. העניין השני הוא בהסבר הירושלמי. הרמב"ן מסביר את הירושלמי וקובע שהישן פטור, אך ורק מכיוון שהאחריות עברה לאדם השני (בדומה להסבר השני שהצענו), ואילו התוספות הסבירו שהוא פטור מכיוון שהישן לא פשע (בדומה להסבר הראשון - אותו העדפנו).

סיכום

במאמר זה עקבנו אחר ההשתלשלות ההלכתית בשאלת אדם המזיק באונס. ניתחנו את המשנה האחרונה בפרק השני וראינו שניתן להבינה בשתי דרכים: הראשונה, לפיה יש פטור באונס, התאימה יותר להבנת הפשט במשנה, והשנייה, לפיה יש חיוב באונס, עלתה אך ורק משום שהתאימה למגמת הסוגיה. כמו כן, ראינו את האוקימתא של רבי יצחק בתלמוד הירושלמי במקרה של 'ישן', וניסינו להבין אוקימתא זו על פי כל אחת מההבנות שהצענו במשנה. גם במקרה זה נראה לנו ההסבר הראשון מתאים יותר.

בהמשך, ראינו את סוגיית הבבלי, את המבנה המיוחד שלה ואת המתח הקיים בה בין דברי חזקיה לבין דברי רבה. אליבא דחזקיה, חובל חייב גם אם היה אנוס (דווקא חובל ולא מזיק), אולם לפי רבה הוא לא חייב באונס גמור, ומטרת דבריו הייתה רק להרחיב את האחריות המוטלת על האדם. הראנו את מגמתו של העורך שרצה לחייב באונס, ולכן שם את דברי חזקיה ככותרת לסוגיה. כמו כן, מצאנו שמחלוקת הראשונים (בין הרמב"ן לבעלי התוספות) נובעת מהפער הספרותי הבולט בסוגיה, אשר צמח על רקע הבדלי הגישות בין רבה לבין עורך הסוגיה. התוספות פוטרים באונס גמור ומחייבים רק ב'אונס כעין אבדה' (רשלנות), ואילו הרמב"ן מחייב גם באונס גמור 'כרוחו של אליהו'.